
UNUTRAŠNJE MIGRACIJE

Pregledni članak
UDK 325.11:331,024,1](487.1)

Branislav Mikulić

Ekonomski institut, Sarajevo

Primljeno: 31. 7. 1985.

MOBILNOST RADNE SNAGE U JUGOSLAVIJI

SAŽETAK

Autor u ovom radu analizira obujam i pravce prostorne mobilnosti radne snage unutar Jugoslavije na nivou federalnih jedinica, a na bazi podataka iz sekundarnih izvora.

Prostorna mobilnost radne snage unutar Jugoslavije, prvenstveno je uvjetovana ekonomskim faktorima pa takvu mobilnost autor naziva ekonomskim migracijama. Osnovni generator migracijskih tokova je razlika u nivou privrednog razvoja između pojedinih područja pa prema tome glavni pravci migracije stanovništva su iz nedovoljno razvijenih prema razvijenim područjima. Pozitivan saldo preseljavanja stanovništva u među-republičko-pokrajinskim migracijama u periodu 1953—1981. godine, imaju razvijenije republike i pokrajina Vojvodina, dok manje razvijene republike i pokrajina Kosovo imaju negativni saldo. Najjače emigraciono područje u okviru Jugoslavije u tom periodu je Bosna i Hercegovina.

Autor zaključuje da su međurepubličko-pokrajinske migracije radne snage malog obujma te da su za područje Jugoslavije daleko najznačajnije migracije stanovništva i radne snage na kraće geografske distance, međumjesne i međupćinske.

Jedan od osnovnih uslova, ali i jedna od nužnih posljedica društveno-ekonomskog razvitka nalazi se u prostornoj pokretljivosti proizvodnih faktora. Veća mobilnost svih faktora proizvodnje podrazumijeva i veći stepen razvijenosti, a on, opet stvara pretpostavke za još veću teritorijalnu pokretljivost činilaca proizvodnje.

U visokorazvijenim industrijskim i postindustrijskim društvima mobilnost svih faktora proizvodnje (u prvom redu rada i kapitala) izuzetno je visoka. Uzmiemo, na primjer, SAD, gdje se mase kapitala neprestano premještaju i realociraju. U isto vrijeme odvija se i prostorna redistribucija brojnog stanovništva i radne snage. Po podacima popisa stanovništva iz 1960. oko 30% populacije SAD, tj. oko 60 miliona lica na godinu mijenja mjesto boravka.¹ Zapravo, zbiva se stalna transformacija kapitala i radne snage: kapital ide za radnom snagom i za drugim faktorima proizvodnje, ali isto tako i radna snaga pokazuje visoku dinamiku kretanja za ostalim činilcima proizvodnje.

U našim uslovima bitno je drukčije. Dani stepen razvijenosti, relativno slaba mobilnost sredstava i, posebno, teritorijalizacija akumulacije i društvenog kapitala odrazila se i na mobilnost subjektivnog faktora proizvodnje. Naime, obim i intenzitet premještanja radne snage nije još uvijek dovoljno usklađen i sve više postaje kočnicom dinamičnog društveno-ekonomskog razvitka.

Nedovoljna teritorijalna pokretljivost rada, ipak, ne znači da mobilnosti radne snage nije bilo, odnosno da je nema. U uslovima kada sredstva ne poka-

---

¹ Vidi grupu autora: Migracije stanovništva Jugoslavije, Institut društvenih nauka, Beograd, 1971. str. 10.

zuju sklonost pokretljivosti, odnosno kada se društveni kapital (i razvoj) koncentriše i locira na užim prostorima, sasvim je izvjesno da radna snaga nastoji da mu se približi, odnosno da se spoji s njim.² Mobilnošću radne snage, u ovakvim slučajevima vrši se djelomična kompenzacija imobilnosti sredstava.

Internost sredstava rađa još jednu karakteristiku migracijskih struja, a to je njihova jednosmjernost. Naime, glavnina mehaničkih kretanja populacije i radne snage teče u pravcu nerazvijeni—razvijeni. To je i razumljivo. Slaba mobilnost sredstava i njihova koncentracija na pojedinim prostorima, u uslovima različito razvijenih regiona, samo potencira stvaranje faktora, koji, s jedne strane, guraju stanovništvo i radnu snagu u migracijske tokove (push-faktori u nerazvijenim sredinama), a s druge strane privlače stanovništvo i radnu snagu (pull-faktori u razvijenim područjima). U takvoj situaciji stanovništvo i radna snaga, kao osnovni činioci proizvodnje i privrednog razvoja, kreću se prema centrima proizvodnje, tj. nastoje da se koncentrišu u rejone ili u blizinu rejona gdje dominiraju djelatnosti, grane i proizvodnje koje su konjunkturane, koje se razvijaju i u kojima se postiže veća produktivnost rada. Tu se pružaju i bolje mogućnosti zapošljavanja, sticanja dohotka i zadovoljavanja ostalih ekonomskih i neekonomskih interesa i potreba, što utiče da su migracione struke usmjerene baš prema takvim centrima i područjima.

Ova zakonitost manifestovala se i u cijelom periodu naše industrijalizacije. Osnovni migracioni tokovi stanovništva išli su (i još uvijek idu, mada u manjem obimu), iz nedovoljno produktivne poljoprivrede ka nepoljoprivrednim djelatnostima, iz prenaseljenih agrarnih zona ka industrijalizovanim i visokoindustrijalizovanim centrima. Slijedeća, viša faza razvoja u koju postepeno ulazimo, takođe respektuje ovu tendenciju. Naime, u situaciji dalje modernizacije proizvodnje, povećanog organskog sastava cjelokupnih društvenih sredstava (kapitala) i jačeg razvitka tercijalnih djelatnosti sve više se grupiše stanovništvo u tom sektoru društvene aktivnosti. Dolazi do pomjeranja agrarnog stanovništva i dijela populacije iz sekundarnih ka uslužnim djelatnostima, odnosno lokalitetima u kojima se ove koncentrišu.³

Dakle, ekonomski činioci, a prije svega različitost privrednog razvitka i ekonomskih mogućnosti između raznih krajeva i centara, između pojedinih republika, pokrajina, regiona, pa i opština stvorili su uslove za nastanak migracija na ovim distancama. Premještanje stanovništva i radne snage javljalo se gotovo u svim modalitetima (stalne i privremene, organizovane i neorganizovane, unutarrepubličke i međurepubličke), ali je jedno zajedničko većini od njih. Ekonomski razlozi imali su dominantno mjesto u njihovom nastanku.⁴ Upravo na ovom mjestu želimo nešto više reći o takvoj mobilnosti subjektivnog faktora proizvodnje.

² Osvrćući se na konkretne manifestacije zakona stanovništva u kapitalističkom društvu još je Marks kretanje stanovništva dovodio u vezu s akumulacijom kapitala i njegovom (ne)mobilitetom. »Šta se kapital brže akumulira u nekom industrijskom ili trgovačkom gradu, to je brže pritečanje izrabljenog ljudskog materijala...«, kaže on u Kapitalu (tom 1, Kultura, Beograd, 1947, str. 561).

³ Vidi B. Mikulić: Neki aspekti gravitacije i koncentracije stanovništva u opštinama Bosne i Hercegovine, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta, br. 16, Sarajevo, 1981.

⁴ Istina, ne smije se zanemariti ni djelovanje demografskih, psiholoških, kulturnih, etničkih (posebno jezičkih), političkih i drugih (geografsko-prostornih, komunikacijsko-saobraćajnih...) činilaca, jer i oni utiču na redistribuciju stanovništva u prostoru i mogu ponekad biti značajan element u procesu preseljavanja i koncentracije populacije na određenim lokalitetima. No, ipak, savremene su migracije našeg stanovništva, kao što kaže A. Wertheimer-Baletić (Demografija — stanovništvo i ekonomski razvitak, Informator, Zagreb 1974, str. 130) »pod izrazitim i gotovo isključivim uticajem socio-ekonomskih procesa i činilaca«.

Mobilnost stanovništva

Da bi analizirali međurepubličku i unutarrepubličku mobilnost radne snage neophodno je osvrnuti se na mehaničko kretanje stanovništva, odnosno na obim i tokove unutrašnjih migracija naše populacije. Osvjetljivanjem ovog pitanja dolazimo i do dijela odgovora o premještanju, cirkulaciji i, uopšte o mobilnosti⁵ radne snage. Naime, kao što smo u prethodnim rečenicama naveli razlozi za teritorijalnu pokretljivost stanovništva prije svega su ekonomske naravi. Zapošljavanje, veći dohodak, bolji uslovi života i rada osnovni su motivi i pokretači savremenih migratornih kretanja. Dakle, migracije stanovništva u prvom su redu ekonomske migracije, migracije radne snage. Uzdržavano stanovništvo koje čini manji dio migracionog kontingenta najčešće čak i ne odlučuje o migraciji mada može učestvovati u njezinom formiranju ili uticati na stvaranje odluke da se migrira (u vidu imamo prije svega bračnu migraciju, migraciju djece). No, to su, ipak, rjeđi primjeri.

Međurepubličke migracije stanovništva javile su se odmah nakon rata i njihov obim ni tada nije bio zanemarljiv. U tim, neposredno poratnim godinama najveći dio ovakvih pomicanja stanovništva činila su organizovana kretanja (kolonizacija), dok su unutarrepubličke migracije mahom bile spontane (selo-grad, selo-selo). Naravno, i jedan dio međurepubličkih migracija nosio je obilježje spontanosti, odnosno mogao se svrstati u one migracije koje su značile »bijeg sa sela«.

Postepenim preobražajem agrarne u poluindustrijsku, a kasnije i u industrijsku zemlju nastavljene su i unutrašnje migracije našeg stanovništva. Među tim mehaničkim pomjeranjima dijela jugoslavenske populacije međurepubličke migracije imale su zapaženo mjesto, ali samo kada su u pitanju pojedine federalne jedinice. Slijedeća tabela djelimično ilustruje kakva su bila ta kretanja između pojedinih republika i pokrajina i kojim su pravcima tekli migracioni tokovi.

Tablica 1.

Prosječan godišnji migracioni saldo u međurepubličkim preseljavanjima stanovništva Jugoslavije od 1953. do 1971.

	1953—1961.	1961—1971.
BiH	—13.220	—18.328
Crna Gora	— 1.629	— 1.534
Hrvatska	2.126	6.368
Makedonija	— 2.164	— 162
Slovenija	1.765	3.266
Srbija (uže područje)	440	7.328
— Vojvodina	11.730	6.815
— Kosovo	— 3.720	— 3.913

Izvor: M. Friganović: Demografija, Školska knjiga, Zagreb, 1978, str. 153.

⁵ Ovdje se, jasno, misli na prostornu mobilnost stanovništva i radne snage. Treba razlikovati mobilnost u teritorijalnom smislu od mobilnosti u širem smislu koja podrazumijeva i socijalnu mobilnost unutar kvalifikacione i obrazovne strukture, mobilnost iz jednih djelatnosti i grana u druge i slično.

Nedovoljno razvijena područja u periodu od osamnaest godina imala su negativan saldo u međurepubličkim migracijama, što znači da su »gubila« dio svog stanovništva. Ipak, treba izdvojiti Bosnu i Hercegovinu koja je na taj način uknjižila deficit od preko 105 hiljada stanovnika u periodu 1953—1961, i još daljih 180 hiljada u periodu 1961—1971. U svim drugim nerazvijenim područjima zajedno, ovaj je deficit u svom apsolutnom izrazu bio za 2—3 puta manji.

Na drugoj strani, razvijena područja zemlje bila su znatno atraktivnija za migrante, pa je u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji van pokrajina i u Vojvodini imigracija kroz cijelo spomenuto razdoblje bila veća od emigracije. Ta područja su, zapravo, postajala privlačni centri migracije iz nedovoljno razvijenih regiona.

I u narednoj dekadi (1971—1981) nastavljene su međurepubličke migracije, ali njihov obim nije bitnije eskalirao. U njima je učestvovalo nešto preko 540 hiljada lica, odnosno na ovim se distancama preseljavalo tek 0,25% našeg ukupnog stanovništva na godinu. Istina, intenzitet ovih migracija različit je po pojedinim republikama i pokrajinama.

Analiza međurepubličkih preseljenja u dekadi 1971—1981, kao i u cijelom poslijeratnom razdoblju, ukazuje na usku povezanost između migracija i razvijenosti. Osnovni i primarni migracijski tokovi idu iz manje razvijenih područja ka razvijenijima. Prikazani podaci (tablica 2) upravo pokazuju da je najveći odljev stanovništva iz Bosne i Hercegovine, Kosova, Crne Gore i Makedonije usmjeren prema Hrvatskoj, užoj Srbiji, Vojvodini i Sloveniji. Drugi je važan faktor geografska udaljenost. Naime, migracije između susjednih republika i pokrajina (Hrvatske i Slovenije, uže Srbije i Vojvodine, Makedonije i Kosova), bez obzira na nivo razvijenosti predstavljaju sekundarni tok preseljavanja.⁶

Međurepubličke migracije ipak nisu pokrenule tako značajnu masu stanovništva kao unutarrepubličke. Činioci koji determinišu mehanička kretanja stanovništva imali su znatno veći uticaj na kraćim distancama. U prilog ove tvrdnje iznosimo podatak da su migracije između opština iste republike ili pokrajine zajedno s migracijama između naselja unutar iste opštine apsorbivale čak četiri petine ukupnih preseljavanja, dok su međurepubličke migracije činile tek jednu petinu.⁷

Unutarrepubličke (unutarpokrajinske migracije) svojim su — najvećim dijelom još uvijek migracije agrarnog i ruralnog stanovništva. Popis je, naime, pokazao da u ovim selidbama stanovništvo seoskih i miješanih naselja čini preko dvije trećine migracionog kontingenta. Treba još dodati da se ove migracije svojim velikim dijelom završavaju u gradovima, posebno u republičkim i regionalnim centrima.

Osim glavnih gradova i drugi snažniji ekonomski centri privlače stanovništvo, a posebno migrante s odnose republike, pokrajine ili regije. Visok pozitivan migracioni saldo u periodu 1971—1981. bilježe Mostar, B. Luka i Bugojno u Bosni i Hercegovini; Herceg Novi, Bar, Budva i Tivat u Crnoj Gori; Split, Rijeka, Samobor, Sesvete, Dubrovnik i Dugo Selo u Hrvatskoj; Bitolj, Ohrid i Devčelija u Makedoniji; Velenje, Kranj, Kopar i Domžale u Sloveniji; Kragujevac, Niš, Smederevo, Kraljevo i Čašak u užoj Srbiji; te Prizren na Kosovu i S. Pazova, Subotica, Pančevo i Zrenjanin u Vojvodini. Samo ova gradska naselja zabilježila su pozitivan migracioni saldo od preko 200.000 lica.⁸ Ako se još jednom prisjetimo migracionog salda u glavnim gradovima možemo reći da je mehanički priraštaj sve nabrojene centre za samo deset godina (1971—1981) »obogatio« za oko 550.000 stanovnika.

⁶ Vidi — M. Oliveira-Roca: Obujam, razvoj i pravci suvremenih unutrašnjih migracija stanovništva SR Hrvatske, Rasprave o migracijama, br. 50, Zagreb, 1978, str. 22—29.

⁷ Stanje prema popisu 1981 — Saopštenje SZS br. 26/1984.

⁸ Izvor: Saopštenje SZS br. 49/1983.

Tablica 2. Međurepubličko-pokrajinske migracije stanovništva u periodu 1971—1981.

Odseljeno iz SR/SAP	UKUPNO	D o s e l j e n o u S R / S A P							Kosovo	Vojvo- dina	Saldo migracije
		BiH	Crna Gora	Hrvat- ska	Makedo- nija	Slove- nija	Srbija — uza	Vojvo- dina			
BiH	176.421	—	3.755	81.498	1.341	21.892	34.526	1.299	32.110	—124.038	
Crna Gora	32.828	7.085	—	2.448	934	1.207	15.123	3.385	2.646	— 14.139	
Hrvatska	73.077	17.221	2.013	—	1.432	17.020	23.172	724	11.495	— 48.353	
Makedonija	26.488	2.474	606	2.953	—	1.752	12.838	2.818	3.047	— 8.195	
Slovenija	14.446	2.027	244	7.294	516	—	3.335	176	854	— 39.692	
Uža Srbija	89.041	14.660	6.244	12.370	8.387	8.065	—	8.137	31.178	86.275	
— Kosovo	71.496	2.191	3.717	4.231	4.802	1.739	51.409	—	3.407	— 54.487	
— Vojvodina	58.198	6.725	2.110	10.636	881	2.463	34.913	470	—	— 26.539	
UKUPNO	541.995	52.383	18.689	121.430	18.293	54.138	175.316	17.009	84.737	0	
ODSELJENI											

Izvor: Saopštenje SZS br. 365/1984.

Tablica 3.

Migracioni saldo republičkih i pokrajinskih centara (1971—1981)

Centar	Broj	Saldo u odnosu na ukupno stanovništvo (‰)
Sarajevo	47.101	11,7
Titograd	15.450	13,2
Zagreb	52.584	7,3
Skoplje	41.428	8,9
Ljubljana	21.031	5,5
Beograd	150.877	11,4
Priština	8.613	4,3
Novi Sad	26.654	11,5

Izvor: Saopštenje SZS br. 49/1983.

Postoje sasvim objektivni razlozi za spomenuto premještanje stanovništva ka razvijenim područjima. Generalno govoreći, veći nivo društveno-ekonomskog razvoja postaje osnovni privlačni (pull) faktor ovakvih migratornih kretanja. Međutim, on u sebi nosi još čitav niz drugih determinanti, koje imaju odlučujućii uticaj na migraciju. Veća koncentracija proizvodnih i drugih kapaciteta, a s time u vezi veća stopa zaposlenosti stanovništva i povoljnije mogućnosti zapošljavanja, viši lični dohoci, bolje mogućnosti obrazovanja i školovanja, bolji uslovi života i rada javljaju se kao neposredni činiloci koji privlače migraciju ka sredinama koje nose ovakve atribute. Istina, atraktivna moć takvih područja i centara često nije velika i obično ne seže izvan republičkih ili regionalnih granica.

Na drugoj strani, u nerazvijenim područjima javljaju se potisni (push) faktori koji, takođe, imaju velikog uticaja na migraciju. Relativno niska stopa zaposlenosti stanovništva, ograničene mogućnosti zapošljavanja i izrazit broj nezaposlenih, agrarna prenaseljenost, visok prirodni priraštaj, niski lični dohoci, te slabije mogućnosti zadovoljavanja mnogih drugih ekonomskih i neekonomskih potreba stanovništva javljaju se kao relevantne determinante emigracijskih tokova s ovih nedovoljno razvijenih područja. U suštini, nerazvijena područja osnovna su ishodišta emigracije. Zadnji popis stanovništva⁹ pokazao je da se kao emigraciona žarišta u Bosni i Hercegovini javljaju opštine Kalinovik, Glamoč, Nevesinje, Kupres, Rudo, Gacko, Han Pijesak, Neum, Duvno, Bosansko Grahovo, Foča, Sokolac, Višegrad, Titov Drvar, Rogatica i Bosanski Petrovac. U Crnoj Gori takve su opštine Plužine, Šavnik, Žabljak, Kolašin, Pljevlja, Cetinje, Plav, Ivangrad i Bijelo Polje; u Hrvatskoj — Lastovo, Drniš, Gračac, Ozalj, Slunj, Vrgorac, Imotski, Obrovac, Gospić, Titova Korenica, Otočac, Vrgin Most, Donji Lapac, Dvor i Našice; u Makedoniji — Brod, Kratovo i Kriva Palanka; u užoj Srbiji — Crna Trava, Trgovište, Medveđa, Bosilegrad, Babušnica, Sjenica, Bojnik, Gadžin Han, Kuršumlija, Surdulica, Ljubovija, Brus, Čajetina i Tutin; na Kosovu — Kosovska Kamenica i Leposavić; te u Vojvodini — Žitište i Sečanj. Ove ekonomski nerazvijene, a u populacionom smislu male opštine za deset međupopisnih godina zabilježile su negativan migracioni saldo od oko 240.000 stanovnika, što znači da su migracijama »izgubile« preko 18% svoga stanovništva. Većina odseljavanja dešavala su se na kraćim distancama, a tek za manji dio emigracije republičke i pokrajinske granice nisu bile barijera.

⁹ Izvor: isto.

Pokretljivost našeg stanovništva, mada je ima u gotovo svim modalitetima, čini se, ipak nije velika. Internom mobilnošću zahvaćen je samo manji dio naše populacije. Od ukupnog stanovništva, 13,2 miliona čine oni koji se nikada nisu selili, koji žive u mjestu rođenja. Takvo, autohtono (domorodno) stanovništvo predstavlja 59% ukupnog stanovništva Jugoslavije, a još veći procenat stanovništva Bosne i Hercegovine (66,7%), Makedonije (61,8%) i Kosova (70,1%). Ukoliko ovim pridružimo još oko 3.200.000 lica koja su mijenjala mjesta boravka unutar opštine, dakle koja su se premještala na veoma kratkim relacijama, te 4 miliona ljudi koji su se selili na regionalnim — unutarrepubličkim distancama,¹⁰ onda se može zaključiti da migracije nisu utjecale na radikalniju redistribuciju stanovništva na jugoslovenskom prostoru, da su još uvijek skromnog obima i pretežno lokalnog i regionalnog značenja.

Mobilnost radne snage

Pokretljivost ukupnog stanovništva i radne snage u velikoj su mjeri međuzavisne. Kao što smo prije naznačili, moderne su migracije stanovništva, prije svega, ekonomske migracije, tj. pokreću ih ekonomski činioци i motivi. Mogućnosti zapošljavanja, veći dohodak, bolji standard i slično, najčešće povlače stanovništvo u migracione tokove u kojima radna snaga predstavlja osnovnu i najjaču struju.

Radna snaga se, slično kao i ukupno stanovništvo najčešće kreće iz nedovoljno razvijenih regiona ka onima u kojima je izražena koncentracija proizvodnih faktora, prije svega kapitala. Veliki industrijski centri, razvijena poljoprivredna područja, turistički centri i slično imaju privlačnu moć kojoj radna snaga iz nerazvijenih krajeva ponekad »teško odolijeva«.

Razlike u stepenu razvijenosti uzrokom su, dakle, i migracija naše radne snage. Nejednakosti u visini dohotka, u ekonomskim mogućnostima pojedinih područja, a prvenstveno u stepenu zaposlenosti stanovništva, postaju osnovni generatori migracija radne snage u Jugoslaviji. Već letimičan osvrt na neke osnovne kvantifikacije pokazaće nam zašto baš u spomenutim pravcima teku ove migracione struje. Ukoliko se, na primjer, zadržimo na nivou federalnih jedinica lako ćemo uočiti da su problemi zaposlenosti i zapošljavanja u nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovu daleko izraženiji nego u razvijenim sredinama. U Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji, a posebno na Kosovu, stopa zaposlenosti znatno je ispod prosječne za Jugoslaviju, dok su mogućnosti novog zapošljavanja prilično ograničene. Usljed toga već 1983. u Bosni i Hercegovini bilo je oko 190.000, u Makedoniji preko 123.000, na Kosovu oko 86.000 i u Crnoj Gori oko 30.000 lica na evidenciji SIZ-ova za zapošljavanje, odnosno onih koji su čekali svoju šansu da ostvare pravo na rad.¹¹ U isto vrijeme, u razvijenim republikama i Vojvodini zaposlenost je bila relativno visoka, a pritisak na novo zapošljavanje nije bio tako izražen.

Istina, kroz jedan dugi period, koji još uvijek traje, rješenja problema zaposlenosti i zapošljavanja tražila su se kroz podsticanje ubrzanijeg razvoja nedovoljno razvijenih područja, odnosno kroz prevazilaženje razlika u stepenu razvijenosti tih područja i ostalih dijelova zemlje. U tom cilju doneseni su mnogi dokumenti, izgrađeni instrumenti i poduzete akcije koje bi vodile konkretizaciji, odnosno realizaciji ovog bitnog zadatka. Fond za kreditiranje razvoja nedovoljno

¹⁰ Prema podacima popisa 1981. Izvor: Saopštenje SZS br. 26/1984.

¹¹ Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije 1984.

razvijenih republika i SAP Kosovo u ovom smislu odigrao je, a i danas ima posebnu ulogu. On je značajna sredstva (akumulaciju) usmjerio ka nerazvijenim područjima i podsticao njihov razvoj. Međutim, ta sredstva nisu bila dovoljna da se riješe svi nagomilani problemi, posebno oni na području zaposlenosti i zapošljavanja. Ni proces udruživanja rada i sredstava nije se saživio u dovoljnoj mjeri, što znači da ni kroz ovu formu nisu pokrenuta značajnija sredstva ka nerazvijenim republikama i Kosovu. Mobilnost sredstava ostala je na niskom stupnju. U tim poslovima, subjektivni faktor proizvodnje pokazao je veću mobilnost. Radna snaga je iz nerazvijenih područja »potekla« ka kapitalu (sredstvima) i zapošljavala se tamo gdje je on bio koncentrisan i lociran.

Zadnji rezultati popisa više su nego ilustrativni u ovom smislu i jasno potvrđuju prethodnu konstataciju. Oni pokazuju da se kontingent međurepubličkih radnika-migranata uglavnom regrutuje iz stanovništva nedovoljno razvijenih republika i pokrajina. Ova područja u osnovi su ishodišta i vrela radne emigracije u međurepubličkim relacijama.

Tablica 4.

Međurepubličke migracije radne snage — stanje 1981.

Radnici iz	Zaposleni u drugoj SR/SAP	Struktura
Bosne i Hercegovine	111.132	54,0
Crne Gore	4.195	2,0
Hrvatske	23.947	11,6
Makedonije	6.203	3,0
Slovenije	2.262	1,1
Srbije (uže)	21.934	10,7
Kosova	19.040	9,3
Vojvodine	17.087	8,3
U K U P N O	205.800	100,0

Izvor: Saopštenje SZS, br. 329/1982.

Prezentirani podaci, u stvari, otkrivaju dvije istine. Jednu, da su međurepubličke migracije radne snage skromnog obima, jer u njima učestvuje samo nešto više od dvije stotine hiljada lica, odnosno tek 3,4% od ukupnog broja zaposlenih u zemlji. I drugu, da je gro ove migracije potekao iz privredno »inferiornijih« sredina. Prema navedenim podacima preko 140.000 radnika iz nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova radi van područja republike ili pokrajine u kojoj se vode kao stalno nastanjeni. To je gotovo sedamdeset procenata od ukupnog broja onih za koje republičke granice nisu prepreka kada je u pitanju egzistencija, odnosno zaposlenje. Ovdje treba posebno istaći položaj Bosne i Hercegovine jer ona ima više takvih migranata nego svi ostali dijelovi zemlje zajedno.

I u relativnom smislu Bosna i Hercegovina ima najistaknutije mjesto u međurepubličkim premještanjima radne snage. Od ukupnog broja radnika koji su nastanjeni u ovoj republici čak je 11% zaposleno na području drugih republika i pokrajina. Druga nedovoljno razvijena područja zaostaju u ovom pogledu za Bosnom i Hercegovinom, ali su još uvijek ispred razvijenih regiona. Na Kosovu učešće ovih migranata u ukupnoj zaposlenosti prelazi 9%, a u Crnoj Gori oko 3%. U razvijenim područjima ovi su procenti znatno niži, gotovo zanemarljivi: u Hrvatskoj 1,7%, u Srbiji 1,4%, u Sloveniji tek 0,4%.

Najveći dio ovog migracionog kontingenta zapošljava se u Sloveniji. Prema nekim procjenama¹² još 1981. u ovoj republici radilo je gotovo 100.000 lica iz drugih dijelova zemlje, najviše iz Bosne i Hercegovine¹³ i susjedne Hrvatske. Računa se da se u ovoj republici svako četvrto novo radno mjesto u društvenom sektoru popunjava radnom snagom iz drugih republika i pokrajina. Hrvatska je, takođe, imigracijsko područje za više desetina hiljada radnika iz drugih republika, što, opet, posebno vrijedi kada su u pitanju njeni razvijeni centri, te pogranični dijelovi prema Bosni i Hercegovini. Vojvodina, uslijed modernizacije poljoprivredne proizvodnje, postepeno prestaje apsorbovati radnu snagu iz ostalih krajeva, tako da kontingent migrantske radne snage, stalno zaposlene u ovoj pokrajini ne prelazi brojku od 12—15 hiljada.

Zapaža se da u međurepubličkim migracijama radne snage dominira poljoprivredno stanovništvo i stanovništvo ruralnih područja. Od ukupno dvije stotine hiljada radnika koji su stalno zaposleni na područjima drugih republika i pokrajina, preko četiri petine (81,6%)¹⁴ dolazi iz seoskih i mješovitih naselja. To je u velikoj mjeri i razumljivo. Potisni (push) faktori ovdje su izuzetno jaki, posebno u nerazvijenim republikama i na Kosovu odakle, kao što smo vidjeli, i potiče najveći broj migranata. Nezaposlenost ili nedovoljna zaposlenost, niski dohoci,¹⁵ agrarna prenaseljenost, visok prirodni priraštaj i uopšte, slabi uslovi života i rada neminovno su »gurnuli« dio stanovništva i radne snage u migracijske tokove.

Podaci još pokazuju da je međurepublička mobilnost radne snage, za pravo, mobilnost samo jednoga njenog segmenta. Naime, u ovim premještanjima dominantno učešće imaju nekvalificirani i polukvalificirani radnici. Oni čine preko tri četvrtine ukupnog migracionog kontingenta na međurepubličkim relacijama. U Sloveniji, gdje postoji precizna evidencija o međurepubličko-pokrajinskom zapošljavanju, samo udio nekvalifikovanih radnika veći je od 70%. Doda li se tome udio polukvalifikovanih i radnika s nižom stručnom spremom, te radnika uskog profila, to ukupno iznosi čak 92%.¹⁶ A to sve govori da prave mobilnosti radne snage na ovim, relativno većim distancama nema, i da je to, u stvari, samo mobilnost manuelne, fizičke radne snage.¹⁷

Kada je riječ o međurepubličkim migracijama radne snage potrebno je spomenuti i sezonsko zapošljavanje. O ovim migracijama, istina, ne postoje precizni podaci ali se na bazi nekih ocjena¹⁸ može zaključiti da se one kreću na nivou od nekoliko desetina hiljada lica. To istovremeno znači da ni ove migracije ne utiču bitnije na obim i intenzitet ukupne mobilnosti subjektivnog faktora proizvodnje.

¹² M. Oliveira-Roca: Stanovnici drugih republika i autonomnih pokrajina zaposleni u udruženom radu SR Hrvatske, Rasprave o migracijama, br. 75, Zagreb, 1981, str. 26.

¹³ Bosna i Hercegovina gotovo je tradicionalno najbogatije vrelo radne snage za zapošljavanje u Sloveniji. Još od ranih 1970-ih godina ova republika davala je između 40 i 50 odsto ukupnog migracionog kontingenta koji se zapošljavao u Sloveniji (vidi — *Radnici iz drugih republika u slovenačkoj privredi i Ljubljani*, Javno mnenje, br. 56, Ljubljana, 1976, te rad S. Mežnarić u zborniku Društveno-ekonomski aspekti međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, Delavska enota, Ljubljana, 1982).

¹⁴ Izvor: Saopštenje SZS, br. 329/1982.

¹⁵ Jedno istraživanje provedeno u Sloveniji među radnicima iz drugih republika i pokrajina upravo je pokazalo da su egzistencijalne potrebe osnovni pokretač ovih migracija. Preko 40% ispitanika navelo je mogućnost zaposlenja, a daljih 24% veći dohodak kao uzorak što su došli da rade u Sloveniji. (vidi: Lj. Plačko: Radnici iz drugih republika u SR Sloveniji, Bilten Centra za istraživanje migracija, Zagreb, br. 2/1977, str. 8).

¹⁶ S. Kikelj: Obim i struktura međurepubličkog i pokrajinskog zapošljavanja u Sloveniji u periodu 1976—1978. godine, Savezni biro za poslove zapošljavanja, Bilten br. 56, Beograd, 1979, str. 163—164.

¹⁷ Najveći broj ih radi na teškim poslovima koji iziskuju izuzetno trošenje biolozičke energije. Podaci kazuju da većina sudionika (75—85%) u međurepubličko-pokrajinskom zapošljavanju radi u građevinarstvu, poljoprivredi, šumarstvu, industriji i rudarstvu, te u komunalnoj djelatnosti, odnosno u djelatnostima gdje je struktura poslova veoma nepovoljna i gdje prevladavaju grubi, fizički poslovi. (M. Oliveira-Roca: Stanovnici . . . , op.cit., str. 30 i Lj. Plačko: op.cit., str. 4).

¹⁸ Bilten Saveza sindikata Jugoslavije, br. 4/1982.

Tokovi sezonskih migracija gotovo su istovjetni s tokovima radne snage koja se trajnije zapošljava u drugim republikama. Bosna i Hercegovina, Kosovo i Makedonija osnovni su izvori iz kojih teče kontingent sezonske radne snage, a Slovenija, Vojvodina i Hrvatska glavna su receptivna područja.

Struktura »sezonača« prilično je heterogena, posebno dobna i spolna. Kvalifikaciona im je struktura nepovoljna, čak lošija nego u migranata koji se stalno zapošljavaju u drugim republikama i pokrajinama. Stoga su i prinuđeni da rade najteže fizičke poslove, i to pod veoma nepovoljnim uslovima (na kratak rok, nerijetko bez osnovne pravne, socijalne i zdravstvene zaštite i sl.). Ovi radnici najčešće se zapošljavaju u poljoprivredi, šumarstvu, građevinarstvu, turizmu i ugostiteljstvu. Karakteristično je da u zadnje vrijeme bitno opada broj sezonača u poljoprivredi,¹⁹ a raste u turizmu i ugostiteljstvu.

Konačno, neophodno je zadržati se i na unutarrepubličkoj (unutarpokrajinskoj) migraciji radne snage, jer bez informacija s ovog područja ne može se stvoriti slika o ukupnoj mobilnosti subjektivnog faktora proizvodnje. Da bi to pojasnili treba reći da su ove migracije desetostruko veće od međurepubličkih i da u njima učestvuju oko 2.430.000 zaposlenih Jugoslovena (tablica 5).

Tablica 5.

Radnici prema mjestu stanovanja u odnosu na mjesto rada (stanje 1981)

Radnici	SFRJ	
	Broj	Struktura
UKUPNO RADNICI	6.147.512	100,00
1. Rade u mjestu stalnog stanovanja	3.460.243	56,3
2. Rade van mjesta stalnog stanovanja	2.687.269	43,7
Od toga:		
— u drugom mjestu iste opštine	1.316.541	21,4
— u drugoj opštini iste SR/SAP	1.112.147	18,1
— u drugoj SR/SAP	205.800	3,4
— ostalo i nepoznato	41.016	0,8

Izvor: Saopštenje SZS br. 329/1982.

Podaci o obimu unutarrepubličkih kretanja radne snage na prvi pogled stvaraju dojam o, rekli bismo, visokom stepenu mobilnosti rada u Jugoslaviji. Međutim, već malo pažljivije posmatranje otkriva da je ta mobilnost u suštini slaba, da se često ispoljava na veoma kratkim relacijama i da se velikim dijelom odvija unutar subregiona, pa i manjih prostora. Samo unutaropštinske migracije, dakle migracije na distancama od svega nekoliko kilometara ili par desetaka kilometara apsorbiraju gotovo polovinu migrirajuće radne snage (1.300.000 lica). To je obično stanovništvo opštinske »periferije«, pretežno (85,5%) stanovništvo seoskih i mješovitih naselja koje se svakodnevno kreće prema opštinskom centru gdje su koncentrisani prirodni kapaciteti i gdje se pružaju mogućnosti zapošljavanja.

Međuopštinske migracije unutar republike (pokrajine) takođe uključuju relativno velik broj radne snage (preko 1.100.000). No, ni ove migracije često

¹⁹ Karakterističan je primjer Vojvodine koja je 1965. zapošljavala između 110 i 130 hiljada »sezonača«, a od toga 40% iz drugih SR/SAP. Već 1973. taj broj se smanjuje na 35.000, a opada i učešće radnika iz drugih republika (17%). Danas je broj »sezonača« gotovo simboličan, a onih izvan Vojvodine zanemarljiv (Bilten SSJ br. 4/1982).

ne znače neku veliku mobilnost subjektivnog faktora proizvodnje. To je najčešće dnevna migracija do susjednih ili obližnjih komuna, odnosno mikrolokaliteta, gdje su koncentrisana društvena sredstva, proizvodni kapaciteti i radna mjesta. Cirkulacija radne snage na međuregionalnim distancama i na većim razdaljinama veoma je slaba, a kada je ima onda je, takođe, jednosmjerna i odvija se iz nerazvijenih u pravcu razvijenih područja Republike i pokrajine.

Mobilnost radne snage i posebno obim i intenzitet cirkulacije ovog proizvodnog faktora na jugoslovenskom prostoru ukazuju na nekoliko važnih momenata. Prvo, teritorijalna pokretljivost subjektivnog faktora proizvodnje nesumnjivo je u vezi s razlikama u nivou razvijenosti između republika, pokrajina, regiona i opština. Nejednakosti u stepenu razvijenosti pojedinih područja u osnovi su uzrok i generator teritorijalnog premještanja stanovništva i radne snage. Drugo, i pored postojanja ovog bitnog uslova, mobilnost rada kod nas je još uvijek relativno slaba. U nizu uzroka istinski nedovoljne pokretljivosti radne snage jednog od ozbiljnijih treba tražiti u inertnosti ostalih proizvodnih faktora, a posebno u inertnosti sredstava. Naime, teritorijalizacija društvenog kapitala, preciznije, njegovo zatvaranje u republičke, pokrajinske, regionalne i opštinske granice i »živiljenje« u nizu malih enklava ima nesumnjivo uticaja na migraciju. I ona ispoljava neke znake teritorijalizacije i zatvaranja. Cirkulacija ljudskog faktora, što je prethodna analiza jasno pokazala, izrazito je slaba na makrorelacijama, u međurepubličkim i međuopćinskim okvirima, a gro premještanja dešava se unutar republika, pokrajina, regiona i, posebno unutar opštinskog mikrolokaliteta.

I konačno, kao treće, otkriva se da je mobilnost radne snage gotovo u potpunosti jednosmjerna. Najveći dio migracijskih tokova teče iz nerazvijenih ka razvijenim područjima. A istinska mobilnost, ona koja bi bila u skladu sa potrebama ukupnog društvenog i ekonomskog razvoja, morala bi podrazumijevati i kretanja suprotnog smjera. Ona bi trebala, prije svega, značiti mobilnost kvalifikovanih i školovanih kadrova iz razvijenih sredina ka nerazvijenim područjima koja imaju naglašenu potrebu za angažovanjem takvih stručnjaka. U slabije razvijenim republikama i na Kosovu, te u ostalim nerazvijenim područjima čine se naponi i poduzimaju konkretne akcije da se privuku potrebni kadrovi kojih nema u sopstvenoj sredini, ali su rezultati više nego skromni. S ovim migracijama radne snage slično je, dakle, kao i s kretanjem akumulacije u pravcu razvijeni — nerazvijeni. S toga treba još istrajnije otkrivati i otklanjati prepreke koje stoje na putu veće mobilnosti rada i sredstava u svim pravcima, a posebno u pravcu slabije razvijenih područja. Naravno, prepreke za mobilnost sredstava treba ukloniti već prije.

LITERATURA

- Grupa autora: Migracije stanovništva Jugoslavije, Institut društvenih nauka, Beograd, 1971.
- Kikelj, S.: Obim i struktura međurepubličkog i pokrajinskog zapošljavanja u Sloveniji u periodu 1976—1978, Savezni biro za poslove zapošljavanja, Bilten br. 56, Beograd, 1979.
- Marks, K.: Kapital, Tom I, Kultura, Beograd, 1947.
- Mikulić, B.: Neki aspekti gravitacije i koncentracije stanovništva u opštinama Bosne i Hercegovine, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta br. 16, Sarajevo, 1981.
- Oliveira-Roca, M.: Obujam, razvoj i pravci suvremenih unutrašnjih migracija stanovništva SR Hrvatske, Rasprave o migracijama, Zagreb, br. 50/1978.
- Oliveira-Roca, M.: Stanovnici drugih republika i autonomnih pokrajina zaposleni u udruženom radu SR Hrvatske, Rasprave o migracijama, br. 75, Zagreb, 1981.
- Plaćko, Lj.: Radnici iz drugih republika u SR Sloveniji, Bilten Centra za istraživanje migracija, br. 2, Zagreb, 1977.
- Zbornik: Društveno-ekonomski aspekti međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, Delavska enota, Ljubljana, 1982.
- Wertheimer-Baletić, A.: Demografija-stanovništvo i ekonomski razvitak, Informator, Zagreb, 1974.

THE MOBILITY OF MANPOWER IN YUGOSLAVIA

SUMMARY

The scope and directions of the spatial mobility of manpower within Yugoslavia are analysed at the level of federal units, on the basis of data from secondary sources.

The spatial mobility of manpower within Yugoslavia has been conditioned, in the first place, by economic factors, and this is why it is called »economic migration« by the author. The main generator of migration flows is a difference between the levels of economic development pertaining to individual regions. Therefore, the main directions of population movements are those from insufficiently developed regions to developed ones. The positive balance of the population movement in the 1953—1981 period of inter-republic/-provincial migration was shared by the fairly developed republics and the province of Vojvodina, the negative balance by the less developed republics and the province of Kosovo. The most highly pronounced emigration area in Yugoslavia in the period concerned was Bosnia and Herzegovina.

The author's conclusion in closing is that the inter-republic/-provincial migration of manpower is a small-scale one, and that much more significant for the area of Yugoslavia is the migration of the population and manpower occurring at a shorter geographical distance, between places and communes.